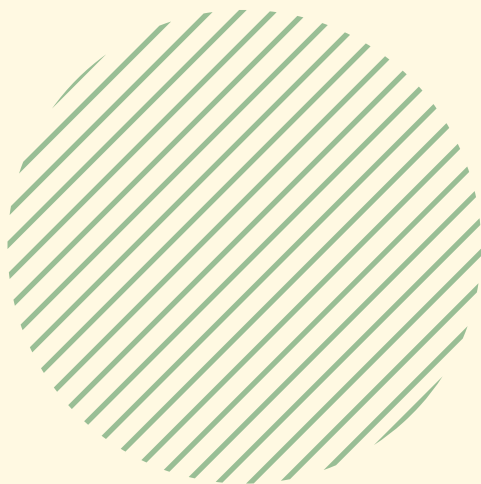

KONŠPIRAČNÉ TEÓRIE

Jarmila Zsírosová

V predošlom čísle nášho Newslettera bol predstavený projekt „HoDeKoProM - Vnímanie hoaxov, dezinformácií, konšpirácií a propagandy medzi mladými ľuďmi“, boli popísané jeho ciele, objasnené základné HoDeKoPro pojmy a načrtnuté riešenia, ako týmto skresľujúcim informáciám odolávať. V nasledujúcom príspevku bude bližšie vysvetlený ďalší z konštruktov HoDeKoPro, konkrétne bude zameraný na konšpirácie a konšpiračné teórie.

Pojmy konšpirácia a konšpiračná teória sa často zamieňajú, resp. sa vnímajú ako synonymá. Je však medzi nimi rozdiel, ktorý je dôležité si uvedomovať. Konšpirácie sú charakterizované ako tajné spriahania dvoch alebo viacerých mocných aktérov v snahe získať politickú alebo ekonomickú moc, porušovať práva, či stanovené dohody, zdržiavať dôležité informácie, alebo meniť základné inštitúcie (Keeley, 1999; Pigden, 1995 in Douglas et. al., 2019). Nakoľko sú však spojené s ťažkosťami zrealizovať dané plány a udržať ich v tajnosti, majú tendenciu zlyhať. Keď sa takéto konšpirácie odhalia, sú považované za skutočné a reálne sprisahania (Dai & Handley-Schachler, 2015; Grimes, 2016; Levy, 2007 in Douglas et. al., 2019). Konšpiračné teórie predstavujú pokusy o alternatívne vysvetlenia príčin historických alebo súčasných spoločenských či politických udalostí, za ktoré sú zodpovedné isté skupiny ľudí vnímané ako mocné a zlomyseľné.

Tieto skupiny konajú tajne, vo svoj vlastný prospech a proti spoločnému dobru (Douglas et. al., 2019; Uscinski, 2018 in Mahl, Schäfer & Zeng, 2023). Jednou z charakteristík konšpiračných teórií je istá nemožnosť ich vyvrátenia, hoci existujú dostatočné protidôkazy. Akýkoľvek pokus o preukázanie ich nepravdivosti je vnímaný ako dôkaz zakrývania pravdy (O'Mahony et. al., 2023). Rozdiel medzi týmito dvoma pojmi je možné zhrnúť tak, že zatiaľ čo konšpirácia odkazuje na skutočný kauzálny reťazec udalostí, konšpiračná teória sa týka obvinenia zo sprisahania, ktoré môže alebo nemusí byť pravdivé. Dlhoboli konšpiračné teórie považované za pomerne neškodné fenomény, existovali len ako isté presvedčenia, ktorým ľudia v tichosti verili,

no len zriedka na základe nich aj konali. Posun v ich vnímaní nastal po zmenách v mediálnom ekosystéme, najmä rozvojom platforiem sociálnych médií, kedy konšpiračné teórie prenikli do online komunikácie, popkultúry, či dokonca spravodajstva a politickej rétoriky, a došlo tak k ich zvýšenej viditeľnosti a rýchlejšiemu šíreniu medzi veľkou masou ľudí (Uscinski, 2018; Wood a Douglas, 2015; Waisbord, 2018; Bell & Bennion-Nixon, 2000; Mede & Schäfer, 2020 in Mahl, Schäfer & Zeng, 2023). To umožnilo konšpiračným komunitám rásť, rozširovať sa a podnecovať rovnako zmýšľajúcich jednotlivcov k vzájomnej podpore a spájaniu sa (DeWitt et. al., 2018 in Mahl, Schäfer & Zeng, 2023).

Za posledné desaťročia sa dostalo do popredia mnoho konšpiračných teórií. Z najvýznamnejších možno spomenúť tie, ktoré sa viažu na útoky z 11. septembra, klimatické zmeny, očkovanie, či tie najaktuálnejšie ako pandémia COVID-19 a vojna na Ukrajine (Mahl, Schäfer & Zeng, 2023). V auguste 2023 bol zverejnený exkluzívny prieskum agentúry MEDIAN SK pre RTVS, podľa ktorého približne tretina Slovákov a Sloveniek verí niektorým z najrozšírenejších konšpiračných teórií. Napr. 36% z opýtaných považuje za pravdivé, že útoky z 11. septembra 2001 boli nariadené vládou USA, 34% verí v utajovanie existencie UFO pred verejnosťou a 30% je presvedčených, že lietadlá vypúšťajú chemické látky so zámerom vyvolať škodlivý účinok u ľudí (Lisá, 2023). Ako je možné si všimnúť, konšpiračné teórie nie sú viazané len na istý konkrétny odbor, ale ich okruh tém je rozšírený do mnohých sfér, akými sú veda, medicína, životné prostredie, či kultúrne a politické záležitosti (Mahl, Schäfer & Zeng, 2023). Výskumy naznačujú (Brotherton, French

& Pickering, 2013; Imhoff & Bruder, 2014; Moscovici, 1987; Uscinski & Parent, 2014 in Douglas et. al., 2019), že u ľudí môže existovať sklon alebo predispozícia ku konšpiračnému mysleniu. Zistilo sa, že ľudia, ktorí verili konkrétnym konšpiračným teóriám, verili aj ďalším, často aj úplne nesúvisiacim, zatiaľ čo iní neverili žiadnym (Goertzel, 1994; Wood, Douglas, & Sutton, 2012 in Douglas et. al., 2019). Zdá sa, že konšpiračné presvedčenia sú súčasťou jedného systému viery, v rámci ktorého sa sieť myšlienok vzájomne podporuje a dopĺňa. Tí, ktorí veria v istú konkrétnu konšpiračnú teóriu sa často obracajú aj k ďalším, aby podporili argumenty pre spochybňovanie oficiálnych vysvetlení. Uprednostňujú tak alternatívne výklady udalostí alebo javov, nakoľko nedôverujú oficiálnym aktérom (Boudry & Braeckman, 2011; Keeley, 1999 in Douglas et. al., 2019). Pre pochopenie fenoménu konšpiračných presvedčení je potrebné sa bližšie pozrieť na motívy, pre ktoré ľudia inklinujú k teóriám a aké funkcie pre jednotlivcov plnia.

Motívy viery v konšpiračné teórie

Výskumy sa vo veľkej miere zameriavajú na skúmanie psychologických faktorov, ktoré by vysvetlili motívy, pre ktoré ľudia veria konšpiračným teóriám. Medzi tie základné možno zaradiť zaujatosť voči skupinám mocných jednotlivcov alebo oficiálnym inštitúciám (Wood, Douglas & Sutton, 2012; Imhoff & Lamberty, 2018 in Douglas et. al., 2019). Konšpiračné teórie ľuďom pomáhajú naplniť túžbu pochopiť svet, porozumieť kritickým udalostiam vyskytujúcim sa v spoločnosti a zjednodušiť komplexnosť reality (Andrei

et. al., 2019; van Prooijen & Douglas, 2017; van den Bulck & Hyzen, 2020; Mocanu et. al., 2015 in Mahl, Schäfer & Zeng, 2023).

Ponúkajú tak uspokojenie sociálno-psychologických motívov, ktoré autori Douglas, Sutton a Cichock (2017 in Douglas et. al., 2019) rozdelili do troch kategórií, a to na epistemické, existenciálne a sociálne motívy, ktoré si ľudia inklinujúci ku konšpiračným teóriám ani nemusia uvedomovať.

Epistemické motívy alebo motívy poznania, možno charakterizovať, ako túžbu po porozumení, presnosti a subjektívnej istote. Konšpiračné teórie sa javia byť príťažlivé pre jednotlivcov, ktorí hľadajú zmysel v spoločensko-politických udalostiach alebo presnosť a vzorce vo svojom okolí. Konšpiračné teórie im tak poskytujú vnútorné konzistentné vysvetlenia v situáciách plných rozporov a nejasností. Výskumy naznačujú, že viera v konšpiračné teórie sa zvyšuje v podmienkach neistoty alebo po významných udalostiach, ktorých svetské vysvetlenia nie sú pre jednotlivcov dostatočne uspokojivé a nenapĺňajú tak potrebu kognitívneho uzavretia (van Prooijen & Jostmann, 2013; Leman & Cinnirella, 2013; Marchlewska, Cichocka, & Kossowska, 2018 in Douglas et. al., 2019). V snahe porozumieť týmto nejasným okolnostiam pátrajú po ďalších odpovediach, no možno im chýbajú dostatočné kognitívne nástroje, ktoré by im pomohli tieto potreby naplniť racionálnejšími prostriedkami.

Viera v konšpiračné teórie bola spojená napr. s nižšou úrovňou analytického a racionálneho myslenia (Swami et. al., 2014; Ståhl & van Prooijen, 2018; Mikušková, 2017 in Douglas et. al., 2019), s omylom konjunkcie, čo je chyba pravdepodobnostného uvažovania, pri ktorej ľudia preceňujú pravdepodobnosť súbežných udalostí (Brotherton & French, 2015; Dagnall et. al., 2017 in Douglas et. al., 2019), alebo preceňujú svoje schopnosti porozumieť zložitým kauzálnym javom (Vitriol & Marsh, 2018 in Douglas et. al., 2019). Ďalšie výskumy poukázali, že projekcia vlastného osobného presvedčenia na druhých alebo prijímanie len informácií, ktoré potvrdzujú jednotlivcove názory (neobjektívna asimilácia) taktiež súvisia s tendenciou podliehať konšpiračným teóriám (Douglas & Sutton, 2011; McHoskey, 1995; Thorson, 2015 in Douglas et. al., 2019).

Ďalšiu skupinu motívov tvoria **existenciálne motívy**, ktoré predstavujú túžbu po kontrole a bezpečí v časoch, kedy ľudia cítia ohrozenie. Konšpiračné teórie im pomáhajú tieto existenčné potreby kompenzovať a nadobudnúť späť istý pocit kontroly (Douglas et. al., 2019). Štúdie naznačujú, že konšpiračné presvedčenia sú spojené s pocitmi bezmocnosti, s existenciálnou úzkosťou alebo obavami z ekonomickej situácie (Abalakina-Paap et. al., 1999; Pratt, 2003; Zarefsky, 2014; Newheiser, Farias & Tausch, 2011; Parsons et. al., 1999 in Douglas et. al., 2019). Ďalšie zistenia poukázali na nízky pocit kontroly v socio-politickej oblasti. Ľudia inklinujúci ku konšpiračným teóriám vnímali hrozby v sociálnom systéme, v ktorom žili, či prežívali odcudzenie od politického sveta (Bruder et. al., 2013; Federico, Williams & Vitriol, 2018; Jolley, Douglas & Sutton, 2018; Abalakina-Paap et. al., 1999; Nyhan & Zeitzoff, 2018 in Douglas et. al., 2019).

Poslednou kategóriou sú **sociálne motívy**, ktoré naplňajú túžbu zachovať si pozitívny obraz o sebe alebo svojej sociálnej skupine. Štúdie ukázali, že existuje isté prepojenie medzi konšpiračnými presvedčeniami a narcizmom, či sociálno-psychologickou potrebou cítiť sa jedinečne. Vďaka konšpiračným teóriám ľudia nadobúdajú pocit, že majú vzácne, dôležité informácie, ktoré iní nemajú, a to im dodáva pocit výnimočnosti a zvyšuje sebavedomie (Golec de Zavala, 2016; Imhoff & Lamberty, 2017; Lantian et. al., 2017 in Douglas et. al., 2019). Dôležité je aj pozitívne vnímanie vlastnej sociálnej skupiny, akou je napr. národ, náboženská alebo politická skupina. Konšpiračné teórie sú vo väčšej miere rozšírené medzi členmi skupín s nižším postavením, ktoré využívajú teórie na vysvetlenie svojho znevýhodneného statusu a sú v presvedčení, že silné, privilegované skupiny konšpirujú voči ich dobru (Abalakina-Paap et. al., 1999; Crocker et. al., 1999; Goertzel, 1994 in Douglas et. al., 2019). Konšpiračné presvedčenia sa zvyšovali, ak mali jednotlivci osobné skúsenosti napr. s diskrimináciou alebo policajným obťažovaním (Simmons & Parsons, 2005 in Douglas et. al., 2019). Viera v mimoskupinové sprisahania teda môže byť živená skúsenosťami nespravodlivého zaobchádzania so sociálnou skupinou. Preto je dôležité vnímať politické, sociálne a historické súvislosti, ktoré spôsobujú, že konšpiračné teórie sa týmto skupinám zdajú byť pravdepodobné (Briggs, 2004; Nattrass, 2013 in Douglas et. al., 2019). Vysoká viera v konšpiračné teórie je však podmienená narcistickou zložkou, ktorá pomáha utvrdzovať sebaobraz vlastnej skupiny prostredníctvom očierňovania skupín vonkajších, ktorým je prisudzovaná vina za ťažké životné situácie a inak nevysvetliteľné udalosti (Uscinski & Parent, 2014 in Douglas et. al., 2019).

Uvedené motívy môžu byť na pozadí inklinácie ku konšpiračným presvedčeniam, ktoré by mali jednotlivcom pomôcť pri napĺňaní ich psychologických potrieb. O efektívnosti tejto stratégie je však možné pochybovať, nakoľko skúsenosti skôr naznačujú, že konšpiračné teórie majú negatívne dopady na spoločnosť, či zdravie (van Mulukom et. al, 2022). Preto je dôležité zamerať sa na metódy, ktoré by mohli pomôcť k zvýšeniu odolnosti podliehať takýmto presvedčeniam.

Intervencie na zníženie viery v KT

Len málo výskumov sa venovalo skúmaniu metód na zmiernenie podliehaniu konšpiračným teóriám. Cian O'Mahony spolu s kolegami (2023) zrealizovali systematický prehľad dostupných štúdií, s cieľom identifikovať jednotlivé intervencie a ich účinnosť. Nasledujúce typy intervencií neboli navrhnuté len na ovplyvňovanie konšpiračných presvedčení, ale aj na znižovanie dopadov dezinformácií a iných falošných správ vo výskumných podmienkach.

Prvou kategóriou intervencií sú tzv. **informačné očkovania**, ktoré pozostávajú z poskytnutia oslabenej formy konšpiračného argumentu spolu s bodmi, ktoré vyvracajú tvrdenia v argumente, a to ešte pred vystavením účastníkov/čky výskumu konšpiračným teóriám.

Respondenti/ky vykazovali nižšiu vieru v konšpiračné presvedčenia v porovnaní s kontrolnou skupinou, ktorej boli poskytnuté priame protiargumenty až po vystavení konšpiračným teóriám (Lewandowsky & van der Linden, 2021; Banas & Miller, 2013; Roozenbeek & van der Linden, 2019; van der Linden, Roozenbeek & Compton, 2020 in O'Mahony et. al., 2023). Tieto výsledky naznačujú, že najefektívnejšie zásahy boli tie, ktoré sa uskutočnili predtým, ako boli účastníci/čky vystavení/é konšpiračným presvedčeniam v porovnaní s tradičnými protiargumentmi, ktoré boli uvedené po vystavení účastníkov/čky konšpiračným teóriám (O'Mahony et. al., 2023).

Primingové zásahy experimentálne manipulujú so psychologickými stavmi respondentov/iek pred dopytovaním sa na ich konšpiračné presvedčenia. Išlo o aktivity ako riešenie úloh zameraných na analytické myslenie, kritické myslenie a sústredenie, alebo intervencie na ovplyvnenie afektívneho stavu respondentov/iek, napr. znižovaním pocitu vylúčenia a dodaním pocitu kontroly (Swami et. al., 2014; Poon, Chen & Wong, 2020; Bonetto et. al., 2018 in O'Mahony et. al., 2023). Výsledky priniesli zistenie, že podobné úlohy pred vystavením konšpiračným teóriám zmiernili náchylnosť účastníkov/čiek podľahnúť konšpiračným presvedčeniam v porovnaní s kontrolnou skupinou (O'Mahony et. al., 2023).

Ďalšie prístupy, označované ako **naratívne presvedčanie**, využívajú silu príbehov na konfrontáciu s konšpiračnými teóriami. Základnou hypotézou je, že neoficiálny a naratívny charakter konšpiračných teórií je pre ľudí

atraktívnejší ako objektívny charakter vedeckých dôkazov. Pozitívne, ale aj negatívne osobné skúsenosti jednotlivcov boli presvedčivejšie ako vedecké tvrdenia (Lazić & Žeželj, 2021; Xu, 2019 in O'Mahony et. al., 2023).

Uvedené intervencie zaznamenali istý efekt pri znižovaní viery v konšpiračné teórie vo výskumnom kontexte, ich skutočná účinnosť v reálnom svete je však diskutabilná. Navyše, intervencie skúmali len krátkodobé účinky a nebolo overované, či priaznivý dopad zostal aj po istom čase konzistentný. Ako najúčinnnejšie sa javili byť intervencie zamerané na rozvoj kritického a analytického myslenia, no žiadne z týchto intervencií neposkytnú jednoduché riešenia pre zmenu konšpiračných presvedčení (O'Mahony et. al., 2023). Preto je potrebné sa konzistentne venovať vzdelávaniu v oblasti kritického myslenia, digitálnej gramotnosti, ale aj sociálnym zručnostiam, aby sa komplexne pokryli kritické elementy, ktoré zapríčiňujú inklináciu ku konšpiračným teóriám.

Použitá literatúra

- Douglas, K. M.** (2019). Understanding Conspiracy Theories. *Advances in Political Psychology*, 40(1), 3-35. doi: 10.1111/pops.1256.
- Lisá, A.** (2023). Najrozšírenejším konšpiračným teóriám verí až tretina Slovákov. Dáva im to pocit výnimočnosti, hovorí psychologička [online]. Správy RTVS [cit. 11.8.2023]. Dostupné TU.
- Mahl, D., Schäfer M.S. & Zeng, J.** (2023). Conspiracy theories in online environments: An interdisciplinary literature review and agenda for future research. *new media & society*, 25(7) 1781-1801. doi: 10.1177/14614448221075759.
- O'Mahony, C. et. al.** (2023). The efficacy of interventions in reducing belief in conspiracy theories: A systematic review. *PLoS ONE*, 18(4), 1-18.. Dostupné TU.
- van Mukulom, V. et. al.** (2022). Antecedents and consequences of COVID-19 conspiracy beliefs: A systematic review. *Social Science & Medicine*, 30. ISSN 0277-9536 Dostupné TU.

Projekt „HoDeKoProM - Vnímanie hoaxov, dezinformácií, konšpirácií a propagandy medzi mladými ľuďmi“ je podporený programom Erasmus + v rámci kľúčovej akcie „KA2 - Malé partnerstvá v sektore mládeže“.

Projekt je podporený Európskou komisiou a financovaný vďaka Erasmus+ v spolupráci s NIVAM.